

5. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article?news_left?art_id=179972&cat_id
6. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, схвалена Указом Президента України від 25 червня 2013 р. № 344/2013. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://pon.org.ua/novyny/2446-nacionalna-strategiya-rozvitku-osviti-v-ukrayini.html>.
7. Пелагеша Н. Україна в смислових війнах постмодерну: трансформація національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. – К. : НІСД, 2008.
8. Почепцов Г. Війна четвертого покоління – це війна культур. Незалежний культурологічний часопис «Ф». – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2017/Pocheptsov_Vijna_4_pokolinnya.htm
9. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Ident-62307.pdf>.
10. Указ президента України про концепцію державної мовної політики. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/161/2010>
11. Учнівська молодь – майбутнє Української держави: Збірник аналітичних досліджень, документів Міжнародних конкурсів з українознавства та наукових праць переможців і учасників II МКУ / Автор-упорядник і ред. Ю. С. Фігурний. – К.: НДІУ, 2009. – 336 с.
12. Фесік О. Виховний потенціал науково-дослідних робіт з українознавства (Аналіз учнівських конкурсних робіт краєзнавчого спрямування) / О.Фесік // Українознавство. – 2010. – №2 (35). – С.110–113.
13. Фігурний Ю. 3 Україною в серці. Аналітичні роздуми про підготовку, проведення, підсумки та перспективи IV Міжнародного конкурсу з українознавства серед учнів ЗНЗ, який відбувся 24–27 березня 2010 р. у м. Києві / Ю.Фігурний // Українознавство. – 2010. – №2 (35). – С.113–118.
14. Чирков О. I МКУ очима вчителів і батьків його учасників // Учнівська молодь – майбутнє Української держави: 3б. аналіт. досліджень, документів Міжнародних конкурсів з українознавства та наукових праць переможців і учасників II МКУ / О.Чирков / Автор-упорядник і відповідальний ред. Ю.С.Фігурний; за заг. ред. П.П.Кононенка; орг. секретарі: О.В.Лебедева, Л.О.Нестеренко, О.І.Фесік. – К.: НДІУ, 2009. – С. 60–66.

Залізник Л.Л.

ЕТНО-ГЕНЕТИЧНІ ВИТОКИ НАЙДАВНІШИХ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ ЄВРОПИ

У статті йдеться про спільне мезо-неолітичне підґрунтя найдавніших індоєвропейських культур України (Маріуполь, Середній Стіг) та Центральної Європи (культура ліщастого посуду) IV-V тис. до н.е. Спільний культурно-генетичний субстрат найдавніших індоєвропейців Європи склався у VI- V тис. до н.е. внаслідок міграції мезолітичної людності Західної Балтії на схід через територію Польщі та Полісся до Середнього Дніпра і далі до Сіверського Дінця.

Ключові слова: індоєвропейці, мезолітичний субстрат, балтійська культурна провінція, культури маріупольська, середньостогівська, ліщастого посуду, ямна.

Українці, як і переважна більшість етносів Європи, належать до індоєвропейської сім'ї народів, яка стала фундатором провідної в сучасному світі Європейської цивілізації (рис. 1,1А). Ось уже більше 200 років кілька поколінь індоєвропейців різних країн шукають батьківщину індоєвропейців. Мається на увазі країна, звідки у IV-II тис. до н.е. розселилися по Європі та Західній Азії пращури споріднених народів. Наприкінці минулого тисячоліття вималювалося два потужні центри розселення найдавніших індоєвропейців – чорноморсько-азовський в степах

півдня України та центральноєвропейський (території Німеччини, Чехії, Австрії) [15, с.242; 36, с.24]. Постає питання – як близько споріднені народи могли розселитися з двох різних, віддалених один від одного на 2 тис. км центрів? Відповіді на це складне питання дозволяє концепція балтійської культурно-історичної провінції Центрально-Східної Європи [9, 10, с.268-270; 13, 14, с.206-213; 15, с.446-466].

Крім широко відомого міграційного коридору у степовій зоні Євразії відомий ще один – на середньоевропейських низинах між Нижнім Рейном і Дніпром. Якщо євразійськими степами стародавні народи рухалися зі сходу на захід, то низинами півночі Центрально-Східної Європи навпаки – із заходу на схід [9, 13, 15].

З кінця льодовикової доби, принаймні від 12,5 тис. р. тому, періодичні хвилі міграцій народжувалися в межіріччя Рейну та Ельби, а часом у Південно-Західній Балтії і котилися Середньоевропейськими низинами (Німецька, Польська, Поліська) в басейни Німана, Дніпра, Десни. Часом ці міграції з Центральної Європи та Південної Балтії у східному напрямку сягали Верхньої і навіть Середньої Волги (фатьянівська культура шнурової кераміки) та Сіверського Дінця.

Цей коридор поширення етно-культурних хвиль отримав назву балтійської культурно-історичної провінції [13] і, залежно від історичного періоду, функціонував у різних режимах – міграції, дифузії, а за доби середньовіччя – військової та економічної експансії.

Досягнення археології другої половини ХХ ст. дали підстави говорити про періодичні хвилі міграції з Центральної Європи через басейн Вісли на схід принаймні з неоліту. Зокрема в другій половині VI тис. до н.е. через південь Польщі на Волинь переселилися носії культури лінійно-стрічкової кераміки. За ними із заходу до р. Случ просунулася людність культури лійчастого посуду (рис. 2). У III тис. до н.е. тим же шляхом на Полісся і далі у Київське Подніпров'я і навіть на Десну та Верхній Дніпро пройшло населення культури кулястих амфор. Наприкінці III - на початку II тис. до н.е. через Польщу на схід котилося кілька хвиль шнуровиків, які через Подніпров'я досягли Верхньої та Середньої Волги, де відомі під назвою фатьянівської культури (рис. 3). У II тис. до н.е. від Вісли до Десни поширилися постшнурова тшинецько-комарівська і споріднена з нею сосницька культури, а в I тис. до н.е. від Німану до Десни та Росі просунулася милоградська культура, в якій дехто вбачає нерозчленованих балто-слов'ян. Пізніше із заходу до України докотилося три хвилі германських племен – культури Ясторф, Пшевор (вандали), Вельбар (готи) (рис. 4). Останні дійшли до Надчорномор'я і Криму та започаткували черняхівську культуру III-IV ст. н.е. В середньовіччя балтійська провінція змінює свою історичну форму і функціонує в режимі військової та економічної експансії варягів, тевтонських лицарів, Литви, Польщі і навіть Швеції Карла XII.

Завдяки масштабним дослідженням мезолітичних пам'яток Південно-Західної Балтії [24, 25], Польщі [28, 29, 30, 31], Литви [22, 16], Північної України [3, 4, 6] в останній третині ХХ ст. отримані переконливі археологічні факти про міграційні процеси Середньоевропейськими низинами на схід в мезоліті, і навіть у фінальному палеоліті [3, 5, 6, 7, 8].

Сліди найдавнішої міграції з Півночі Німеччини через територію Польщі до басейнів Німану та Прип'яті простежені за поширенням характерних наконечників культури Гамбург, що датуються 12,5 тис. р. тому. Значно переконливіші данні маємо про міграцію низинним коридором з Південно-Західної Балтії через басейн Вісли на Німану на Верхній Дніпро і навіть Верхню Волгу 11 тис. р. тому людності культури Лінгбі Ютландії [6, 11, 12, с.45] (рис. 5). Вона заселила швидко звільнені від льодовика Середньоевропейські низини, започаткувавши генетично споріднені культури мисливців на північного оленя Аренсбург півночі Німеччини, Красносілля та Свідер басейнів Вісли, Німану, Прип'яті та Верхнього Дніпра. Ці мисливці на північного оленя останнього тисячоліття льодовикової доби з різким потеплінням клімату близько 10 тис. р. тому відійшли далеко на північ на звільнені від льодовик території Скандинавії та півночі Східної Європи. Схоже, що це населення брало участь у формуванні пращурів фіно-угрів [6, с.83; 12, с.104-107; 35].

Полишені на рубежі палеоліту і мезоліту мисливцями на оленя Середньоевропейські низини заселила нова хвиля мігрантів із заходу, спричинена таненням Великого льодовика. Величезні маси талої льодовикової води потрапили до океану і призвели до значного підвищення його рівня і затоплення величезних територій між Британією і Скандинавією та утворення Північного моря. Наступ океану спричинив рух лісових мисливців раннього мезоліту з затоплених територій Середньоевропейськими низинами на схід. Ці ранньомезолітичні переселенці із заходу сформували у VIII-VII тис. до н.е. культурну область Дювенсі. Вона складалася з генетично споріднених культур Стар-Кар Англії, Дювенсі Німеччини, Мелстед Ютландії, Коморниця Польщі, Кудлаївка Полісся та басейну Німана [28, p. 338-341; 3; 7, с.12, 13] (рис. 6).

Видатний англійський археолог Грехем Кларк у 1936 р. назвав західну частину цих переселенців із затоплених Північним морем територій культурою Маглемезе [24] (рис. 2). У середині мезоліту в Ютландії на маглемезькому ґрунті розвивалася культура Сवादборг. Внаслідок чергової трансгресії Балтійського моря свадборгське населення рухається на схід і стає підгрунтям постмаглемезької спільноти культур VI-V тис. до н.е. найбільші з яких це Хойніце-Пенкі Польщі та Яніславиця басейнів Вісли, Німану та Прип'яті [29, p. 67, 68; 4, 5, 6, с.38-41; 14, с.206-210]. На території України, судячи з даних археології та антропології, ця експансія мисливського населення Балтії сягнула Середнього Подніпров'я, Надпоріжжя і навіть Сіверського Дінця (рис. 2). Про це переконливо свідчить карта поширення визначальних для яніславицької культури вістер [7, с. 40, 41; 8, с.89, 97, 98] (рис. 7, 8).

Процес проникнення лісових мисливців з Балтії через Полісся на південь, вірогідно стимулювався поширенням річковими долинами широколисних лісів в зв'язку з загальним зволоженням клімату наприкінці мезоліту. У зв'язку з поширенням лісових і лісо-степових біотопів з відповідною фауною по долинах рік аж до узбережжя Чорного та Азовського морів створилися умови для просування з Полісся на південний схід України лісових мисливців яніславицької культури.

Так, у VI тис. до н.е. завершилося формування постмаглемезької пізньомезолітичної спільноти, що поширилася на схід від Ютландії на 2 тис. км і сягнула Подніпров'я та Сіверського Дінця (рис. 2). До неї входили археологічні культури пізнього мезоліту Лейен-Вартен та Сवादборг (Данія, Північна Німеччина), Хойниця (Польща), Яніславиця (басейни Вісли, Німану, Прип'яті), а також донецька (басейн Сіверського Дінця). Крем'яний інвентар цих культур свідчить про їхню спорідненість та генезу на основі мезоліту Балтії. Численні знахідки характерних виробів з кременю (перш за все яніславицьких вістер) у Надпоріжжі і навіть на Сіверському Дінці (рис. 8) свідчать, що мігранти з Балтії досягли Надазов'я [7, с. 40, 41; 8, с.89, 97, 98; 12, с. 109-111].

У V тис. до н.е. на цій балтійській за походженням основі, але під впливом з півдня культурних спільнот балкано-дунайського неоліту, сформувалася група лісних неолітичних культур: Ертебелле Південно-Західної та Цедмар Південної Балтії, Дубичай басейну Німану, волинська басейну Німану та Прип'яті, дніпро-донецька Середнього Подніпров'я та басейну Дінця (рис. 2). Зазначимо, що згадані волинська і німанська культури, фактично, являють собою керамічну фазу розвитку яніславицької культури пізнього мезоліту. Принаймні ранні пам'ятки згаданих неолітичних культур мають типовий яніславицький крем'яний інвентар [32, 34]. Серед неолітичних донорів згаданих культур лісового неоліту Німецької, Польської, Поліської низовин та Подніпров'я особливу роль відіграли культури лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровська та Кукутені-Трипілля.

Наявність культурно-генетичної спільноти на низинних теренах від Рейну до Дінця в VI-V тис. до н.е., на нашу думку, підтверджують дані гідронімії. Зокрема видається не випадковим відомий факт поширення найдавнішої індоєвропейської гідронімії на теренах від Рейну на заході і до Дніпра на сході, що в цілому збігається з територією постмаглемезької спільноти VI-IV тис. до н.е.

Згадані вище культурні єдності середньоевропейських низин та Подніпров'я були пов'язані між собою не лише єдиним типом лісового мисливського господарства та матеріальною культурою, але й антропологічним типом населення. Відома велика кількість переконалих антропологічних фактів, які свідчать про інтенсивне проникнення жителів Балтії з півночі у Середнє та Нижнє Подніпров'я в мезоліті та неоліті, про що не раз писали антропологі [2, 17, 20, с.134, 142]. Порівняння матеріалів з мезолітичних та неолітичних могильників Подніпров'я VI–IV тис. до н.е.(рис. 9) із синхронними похованнями Ютландії свідчить як про певну культурну, так і генетичну спорідненість населення, що їх залишило.

Подібними виявилися не лише поховальний обряд, а й антропологічний тип похованих. Це були високі, дуже масивні, широколиці північні європеїди, поховані у випростаній позі на спині (рис. 9), відомі з численних колективних могильників Надпоріжжя (Василівка II, Вовниги, Ясиноватка, Вольнянка, Микільський) та Надазов'я (Маріуполь) [23, 20 с.134, 142]. У V тис. до н.е. це населення просунулося лісостеповою смугою з Лівобережної України на схід у Середнє Поволжя (могильник С'єзже), утворивши так звану маріупольську культурну спільноту. Похідною від цього північного антропологічного масиву є людиність ранніх індоєвропейських спільнот V–III тис. до н.е. – середньостогівської та ямної культур лісостепової України [20, с.157, 163]. Зазначимо, що в наш час степовий енеоліт України, раніше відомий під назвою середньостогівська культура, зусиллями Ю.Рассамакіна [21] поділений на низку культурних груп – скелянська, квітянська, стогівська, дерейська, нижньомихайлівська, животилівсько-вовчанська та ні. Перші чотири групи за даними антропології демонструють прямий генетичний зв'язок з масивними північними європеїдами могильників маріупільського типу Надпоріжжя та Надазов'я [20, с.157, 163].

Отже, у VII–V тис. до н.е. північноєвропейська мисливська людиність, що з кінця льодовикової епохи проживала на низинних лісових просторах Південної Балтії та Полісся, просунулася Лівобережжям Дніпра до басейну Сіверського Дінця. Утворилася величезна етнокультурна спільнота, що простяглася від Ютландії до Дінця на 2 тис. км і складалася із споріднених культур мисливців та рибалок (рис. 2). Під впливом балкано-дунайських землеробських культур з півдня постмаглемезька мезолітична спільність перейшла на неолітичний етап розвитку. Внаслідок поширення степів через аридизацію клімату, згадані аборигенні суспільства північних європеїдів почали переходити до скотарства і трансформуватися у найдавніші індоєвропейські культури кінця V–IV тис. до н.е. Якщо на південному сході України на базі північних європеїдів формувалася низка культур степового енеоліту (скелянська, квітянська, стогівська, дерейська, нижньомихайлівська), то в Центральній Європі постала культура лійчастого посуду.

Отже, найдавніші індоєвропейці IV–III тис. до н.е., -- людиність степового енеоліту України та ямна культури (постали з дніпро-донецької та маріупольської культур) на сході, а також культур лійчастого посуду і кулястих амфор (нащадки культури Ертебелле) на заході, належали до північноєвропейського антропологічного типу. Разом з тим, у носіїв усіх згаданих ранніх індоєвропейських культур простежується прогресуюча грацилізація кістяка, що свідчить про їх формування на основі місцевих північних європеїдів в умовах деякого припливу більш грацильного неіндоєвропейського населення з землеробських центрів Подунав'я.

Антропологічні свідчення про північноєвропейський антропологічний тип ранніх індоєвропейців (рис. 10) підтверджують письмові джерела та міфологія, які свідчать про світлу пігментацію індоєвропейців II тис. до н.е. Так, за Рігведою арійці характеризуються епітетом «Svītṛya», що означає «світлий», «білошкірий». Герої відомого арійського епосу «Махабхарата» нерідко мають очі кольору «синього лотоса». За ведійською традицією справжній брахман повинен мати каштанове волосся і сірі очі. В «Іліаді» ахейці золотоволосі блондини (Ахіллес, Менелай, Одисей), ахейські жінки і навіть богиня Гера світловолосі. Золотоволосим зображували і бога Аполлона. На єгипетських рельєфах часів Тутмоса IV (1420–1411

рр. до н.е.) хеттські колісничі (маріанну) мають нордичну зовнішність, на відміну від їхніх вірменоїдних зброносців. У середині I тис. до н.е. до перського двору з Індії нібито приходили світловолосі нащадки аріїв [19, с. 33].

За свідченнями античних авторів, високими блондинами були кельти Центральної та Західної Європи. До того ж північноєвропеїдного типу, як не дивно, належали легендарні тохари Сінцзяну, що у Західному Китаї. Про це свідчать їхні муміфіковані тіла, що датуються близько 1200 р. до н.е. та настінні тохарські розписи VII–VI ст. н.е. Давньокитайські хроніки також свідчать про блакитнооких блондинів, що в давнину мешкали в пустелях Центральної Азії.

Належність найдавніших індосвропейців до північних європеїдів узгоджується з локалізацією прабатьківщини між Рейном та Сіверським Дінцем, де на VI–V тис. до н.е., за даними сучасної археології, сформувалася етнокультурна спільнота, яка дала початок найдавнішим індосвропейським культурам (маріупольська, середньостогівська, ямна, лійчастого посуду, кулястих амфор).

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що є всі підстави говорити про балтійську культурно історичну провінцію Європи, яка протягом останніх 12 тис. років розвивалася на середньоевропейських низинах, що простяглися на 2 тис. км від Нижнього Рейну до Десни. З кінця льодовикової доби до початку середньовіччя, тобто в доісторичні та ранньоісторичні часи, вона функціонувала в режимі періодичних хвиль міграцій, що народжувалися в Південно-Західній Балтії та Центральній Європі і котилися далеко на схід, сягаючи басейнів Дніпра, Десни, а часом і Верхньої Волги.

Причина цих масштабних, спрямованих у східному напрямку міграцій не до кінця зрозуміла і потребує окремого дослідження. Певну роль у тисячолітніх міграційних хвилях спорідненого населення в межах вузького коридору Середньоевропейських низин, вірогідно, зіграв факт належності останніх до єдиної природно-ландшафтної зони змішаних лісів. Це спрямовувало міграційний потік людності з певним типом лісового господарства (мисливського чи землеробсько-скотарського) саме цим коридором. До того ж цей міграційний шлях обмежений природними бар'єрами – на півночі Балтійським морем, а на півдні середньоевропейськими плато та горами з іншими природно-ландшафтними умовами. В умовах постійного демографічного тиску з півдня, з випереджаючого Європу у розвитку Середземномор'я, надлишок населення первісної Європи міг зливатися лише у східному напрямку. Рух на північ стримували Північне і Балтійське моря, а Скандинавський півострів мав обмежені ресурси, несприятливий холодний клімат і гірський рельєф. Тому Східна Європа з її безмежними просторами і ресурсами та нечисленним мисливсько-рибальським населенням здавна грала роль своєрідного резервуару для відтоку надлишків населення з Центральної Європи та Балтії.

Наслідком таких міграцій в межах балтійської провінції було періодичне утворення великих етнокультурних спільнот генетично спорідненого населення. Первісні мешканці балтійської провінції, відповідно її позиції на карті Європи, були високими, масивними північними європеїдами, нащадками кроманьйонців льодовикової доби. Про це переконливо свідчать численні антропологічні дослідження. Археологічним відповідником цих спільнот є численні області споріднених культур, які об'єднують спільні риси матеріальної культури та тип первісного господарства. Однією з таких культурних областей балтійської провінції була постмаглемезька VI–V тис. до н.е., в яку входили групи первісного населення, поєднані спільним походженням з Балтії, масивним кроманьйонічним антропологічним типом, спільною культурною традицією, типом господарства, а значить дуже вірогідно спільними етно-мовними характеристиками. Саме на цьому етно-культурному субстраті формувалися найдавніші індосвропейські спільноти степового енеоліту півдня України та культура лійчастого посуду Центральної Європи IV тис. до н.е.

Таким чином, утворення масштабної постаглемезької етно-культурної спільноти VI–V тис. до н.е. було лише одним з подібних історичних епізодів, що періодично повторювалися в межах балтійської культурно-історичної провінції Європи. Все починалося з чергової міграції з межиріччя Рейна та Ельби чи Західної Балтії на схід і завершувалося утворенням в межах Середньоевропейських низин, а часом і ширше, масштабної етно-культурної області генетично спорідненого населення. Постаглемезька спільнота вже третя подібна етно-культурна єдність в межах Середньоевропейських низин після області культур з наконечниками стріл на пластинах фінального палеоліту (культури Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля) та області Дювенсі раннього мезоліту (культури Стар Кар, Дювенсі, Мелстед, Коморниця, Кудлаївка). Виникнення за тим же принципом подібних масштабних спільнот в межах низовин Центрально-Східної Європи відбувалося й пізніше. Наприклад, за доби бронзи область культур шнурової кераміки зародилася в Центральній Європі, звідки поширилася на схід на 3 тис. км до Середньої Волги (рис. 3).

Перші пастухи-індоевропейці азово-чорноморських степів.

Численні археологічні та антропологічні факти переконливо свідчать, що генетичне коріння індоевропейських народів сягає неоліту та мезоліту низинних просторів від Рейну на заході до Середнього Дніпра та Південно-Східної України на сході, які з початку мезоліту (10 тис. р. тому) були заселені спорідненим автохтонним населенням, далекими нащадками кроманьйонців кінця льодовикової доби. Іншими словами, батьківщиною пращурів індоевропейців, вірогідно, були Німецька, Польська, Поліська, Наддніпрянська низини та басейн Дінця. Наприкінці мезоліту в VI–V тис. до н.е. ці обшири були заселені масивними північними європеїдами з Прибалтики. В V тис. до н.е. на їх генетичній основі формується група споріднених неолітичних культур, що розвивалися під прогресивним впливом землеробської протоцивілізації Балкан та Подунав'я. Наслідком контактів з останньою в умовах аридизації клімату та поширення степів стала трансформація автохтонів праіндоевропейців у власне індоевропейське ранньоскотарське рухливе суспільство [8, с.96-99; 10, с. 216-218, 240-247; 33, р.117-125; 35].

Археологічним маркером цього процесу була поява в степах Надчорномор'я та Надазов'я наприкінці V–IV тис. до н.е курганного поховального обряду (курган, поховання з пофарбованими в червоне і скорченими кістками, антропоморфні стели із зображенням зброї та скотарських атрибутів, сліди культу колеса, бика, коня, зброї, вогню, бойової колісничі) (рис. 11).

З появою перших ознак пастушого скотарства наприкінці V тис. до н.е., його перші носії (Маріуполь, Середній Стіг, який в наш час розпався на низку культурних груп) починають розселятися з Південно-Східної України степами як на захід до Нижнього Дунаю, так і на схід у Поволжя, де з'являються їх аналоги (С'єєзже, Хвалинськ). Серед російських дослідників навіть існує стійка традиція виводити найдавніших скотарів-індоевропейців з Поволжя. Її започаткувала у 70-х роках XX ст. Марія Гімбутас, яка вважала батьківщиною індоевропейців Середнє Поволжя [26]. Попри жорстку критику її побудов опонентами частина російських дослідників (можливо з патріотичних міркувань) продовжують виводити перших скотарів-індоевропейців не з азово-чорноморських степів, а з Поволжя.

Автор цих рядків досить давно висловив сумніви щодо можливості зародження скотарства на Волзі [8, с.91]. Адже скотарство не з'являється самостійно в степу, а відгалужується від комплексної землеробсько-скотарського економіки неолітичних протоцивілізаційних утворень типу Трипілля. Отже саме в Україні в енеоліті такий центр межував зі степом, тоді як у Поволжі нічого подібного не було.

До того ж маріупольська спільнота, на якій формувалися найдавніші скотарі-індоевропейці степового енеоліту, має глибоке коріння в Україні, що спускається в VIII–VI тис. до н.е. тобто в неоліт і навіть в мезоліт. На південному сході України (переважно у Надпоріжжі) маємо більше 20 колективних могильників маріупольського типу (рис. 2) з сотнями поховань [23], які генетично пов'язані з

більш давніми мезолітичними (Василівка I, II, III). На Волзі відомий лише один колективний могильник маріупільського типу С'єзже та кілька розрізнених одиничних поховань на різних пам'ятках і ніяких неолітичних попередників.

Подібна картина і з степовим енеолітом та пам'ятками ямної культури, яка займає особливе місце в проблематиці походження та розселення найдавніших індоевропейців. Якщо степовий енеоліт в Україні представлений кількома археологічними культурами (скелянська, постмаріупільська, квітянська, стогівська, новоданилівська, дерейська, нижньомихайлівська та ін.) з численними похованнями та поселеннями, то їх аналог на Волзі (хвалинська культура) відомий лише за кількома пам'ятками. В Україні виділено близько десяти локальних варіантів ямної культури і кожен відомий за сотнями, а часом і більше тисячі поховань під численними великими і складними курганами насипаними. На Волзі ямних поховань досліджено на порядок менше ніж в Україні, а кургани невеликі з нечисленними бідними похованнями, яких усього відомо кілька сотень. Якщо картографувати пам'ятки степового енеоліту та ранньої бронзи східноєвропейських степів, то головний їх згусток виявиться в азово-чорноморських степах, а Поволжя виглядатиме периферією степового енеоліту Східної Європи.

Варто зазначити, що степовий енеоліт зароджувався і розвивався під потужним культурним впливом балкано-дунайських нео-енеолітичних протоцивілізаційних центрів. Саме звідси майбутні скотарі-індоевропейці отримували культурні новачки, перш за все навички тваринництва, а пізніше металургії міді-бронзи, також і самі престижні металеві речі. Мідь карпато-балканського походження – визначальна риса степового енеоліту Надчорномор'я та Надзав'я. Наближеність до культурних центрів визначала випереджаючий розвиток чорноморсько-азовського степового енеоліту порівняно з Поволжям.

Згадувана поступова грацилізація скелетів ранніх індоевропейців чорноморсько-азовських степів пов'язана з контактами з землеробами балкано-дунайського походження, зокрема людністю трипільської культури. Зокрема про це свідчать матеріали так званого «степового трипілля». Маються на увазі, поховання животилівсько-вовчанського типу другої половини IV тис. до н.е., досліджені в азово-чорноморських степах і навіть на півночі Криму. Вони містять пізньотрипільську кераміку і, на думку Т.Г.Мовші, М.Ю.Відейка, Ю.Я.Рассамакіна [21], були полишені пізньотрипільським населенням, витісненим в степи новими хвилями землеробів, що рухалися на схід з Пруто-Дністровського межиріччя. Опинившись в степу трипільці були змушені переходити до ранніх форм відгінного скотарства, впливаючи на степовий енеоліт. Змішуючись з нащадками маріупольців – скелянцями, квітянцями, стогівцями, вони робили їх масивний антропологічний тип грацильнішим. Щось подібне відбувалося на початку III тис. до н.е. з ушатівськими племенами в степах Надчорномор'я.

В матеріальній культурі степового енеоліту IV тис. до н.е. простежуються також певні впливи культури Майкоп-Новосвободна Передкавказзя [21]. На цій підставі деякі російські колеги виводять спільноти Маріуполь – С'єзже та Середній Стіг – Хвалинськ з Поволжя, а не з Південно-Східної України, де таких пам'яток найбільше і вони найдавніші. Якщо навіть визнати пріоритет кавказьких впливів на становлення степового енеоліту перед карпато-дунайськими, то навіть географічно Південно-Східна Україна вдвічі ближче до Кавказу ніж Самарська лука, де сконцентровані поволжські пам'ятки типу С'єзже та Хвалинськ (рис. 2).

Варто зазначити, що з середини XX ст. авторитетні дослідники Г.Кларк, Л.Клейн, В.Сафронов, А.Резепкін генетично пов'язували провідну Новосвободненську культуру енеоліту Передкавказзя з культурами лійчастого посуду та кулястих амфор Центральної Європи. Останнім часом це припущення відомих археологів підтвердили генетичні дослідження антропологічних решток з могильника Клади поблизу Новосвободної (Недолужко та ін., 2014). Отже впливи балтійської культурної провінції у південно-східному напрямку у IV тис. до н.е.

були настільки потужними, що сягали Кавказу і брали участь у формуванні степового енеоліту, тобто найдавніших I-Є Східної Європи.

Доречно згадати, що провідний фахівець зі степового енеоліту Поволжя І.Б.Васильєв визнає саме карпато-дунайські, а не кавказькі витoki визначальних елементів матеріальної культури пам'яток типу С'єзже та Хвалинськ Поволжя – мідь і форми виробів з неї, так звані «конеголові скіпетри», форми прикрас, деякі елементи кераміки тощо [1].

Якщо найдавніші індоєвропейці Центральної Європи (культури лійчастого посуду, кулястих амфор, шнуровики) та Дніпро-Волзьких степів (культури Маріуполь, Середній Стіг, ямники) походять з протилежних кінців Європи (з території Німеччини та Поволжжя, між якими близько 3 тис. км), то як вони можуть бути генетично спорідненими і входити до однієї індоєвропейської мовної сім'ї народів? Отже, визнання Поволжя батьківщиною степового енеоліту породжує питання, на які немає відповіді.

Іншими словами, найдавніша пастуша форма скотарства, як рушійна сила розселення індоєвропейців, очевидно, народилася в азово-чорноморських степах, а звідси вже поширилася на увесь євразійський степ, у тому числі у Поволжя.

Сформульована автором цих рядків більш ніж чверть століття тому [4, 5, 7, с.38-41; 8, с. 89, 96-99; 10, с. 216, 217, 240-243; 14, с.206-210; 32, р. 33; 1997, р. 121-125; 34] концепція спільного за походженням з Балтії субстрату найдавніших індоєвропейців Центральної Європи (культура лійчастого посуду) та енеоліт азово-чорноморських степів (скелянська, квітнянська, стогівська, ямна культури) останнім часом отримала несподіване підтвердження даними біомолекулярного аналізу [27]. З'ясувалася генетична спорідненість найдавніших індоєвропейців IV-III тис. до н.е. Центральної та Південно-Східної Європи. Нещодавно виявлені паралелі між генофондами ямників та шнуровиків дали підстави генетикам виводити других від перших, що в черговий раз реанімувало відому степову версію походження індоєвропейців. Іншими словами генетики підтвердили гіпотезу М.Гімбутас про поширення індоєвропейських мов у Європі внаслідок масової міграції ямників зі степів Східної Європи на захід у середині III тис. до н.е. [26].

Каменем спотикання на шляху до остаточної перемоги степової версії походження індоєвропейців став встановлений тими ж генетиками факт значного генетичного внеску ямників в Прибалтиці та Скандинавії, де немає археологічних свідчень їх перебування, і набагато менший їх генетичний вплив на півдні, зокрема в Угорщині, де височать численні кургани ямної культури [27]. Зняти цю суперечність дозволяє означена концепція спільного генетичного субстрату найдавніших індоєвропейців Європи, який сформувався у VI-V тис. до н.е. внаслідок міграції кроманьйонного населення Західної Балтії через територію Польщі, Полісся на Середній Дніпро і далі до Надпоріжжя та Сіверського Дінця.

Якщо Л.Л.Залізняк вважає виділену ним постмаглемезьку мезолітичну спільноту протоіндоєвропейцями, субстратом на якому формувалися власне індоєвропейці, то С.В.Конча розглядає постмаглемезців, як вже сформованих індоєвропейців, але до їх розпаду на окремі етномовні гілки. На думку останнього «маємо вагомi підстави датувати індоєвропейську спільноту раннім мезолітом (VIII-VII тис. до н.е.), а початок її розпаду пов'язувати з початком розселення яніславицького населення на схід, в Полісся і далі до басейну Дінця в VI-V тис. до н.е.». Дослідник вважає, що визначальний для ранніх індоєвропейців культурний комплекс (пастуше скотарство, курганный поховальний обряд, культ сонця-коlesa, бика, зброї патріарха воїна і пастуха тощо) був ними набутий пізніше, вже після розпаду праіндоєвропейської спільноти в IV-III тис. до н.е [18, с.191-203].

Так чи інакше, на низинах від Нижнього Рейну на заході до Середнього Дніпра і далі до Дінця на сході за даними археології, антропології, гідронімії простежується культурно-історична спільнота, що почала формуватися з кінцем льодовикової доби 10 трт. і яка, вірогідно, брала участь у формуванні індоєвропейської сім'ї народів в якості її генетичного субстрату. Принаймні цей,

досить очевидний для археологів та антропологів факт варто враховувати в своїх побудовах індоєвропейцям, лінгвістам та генетикам.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Васильев И.Б. Хвалынская энеолитическая культура Волго-Уральской степи // Вопросы археологии Поволжья. Вып. 3.-Самара, 2003.-с.61-99.
2. Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). – М., 1966.
3. Залізняк Л.Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки – Кудлаївка // Археологія. – № 20. – 1976. – С. 60-66.
4. Залізняк Л.Л. Рудоострівська мезолітична культура // Археологія. – № 25. – 1978. – С. 12-21.
5. Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. – К.: Наукова думка, 1984. – 120 с.
6. Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. – К.: Наукова думка, 1989. – 182 с.
7. Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наукова Думка, 1991. – 172 с.
8. Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
9. Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997.
10. Залізняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. – К., 1998. – 307 с.
11. Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт Північного-Заходу Східної Європи. – К., 1999. – 284 с.
12. Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. – Вип.8. – К., 2005. – 184 с.
13. Залізняк Л.Л. Культурно-історичні провінції України у первісну добу // Археологія, 2006. – № 3. – С. 3-15.
14. Залізняк Л.Л. Мезоліт заходу Східної Європи // Кам'яна доба. – К., 2009. – Вип. 12.- 280 с.
15. Залізняк Л.Л. Стародавня історія України.- К., 2012.- 541 с.
16. Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. – М., 1977. – 216 с.
17. Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. – М., 1973.
18. Конча С.В. Перспективи етногенетичних реконструкцій за кам'яної доби. (Матеріали індоєвропейстики) // Кам'яна доба України, вип. 5.- К., 2004.- с.191-203.
19. Лелеков А.А. К новейшему решению индоевропейской проблемы // Вестник древней истории. – 1982. – №3.
20. Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. – К., 1999. – 216 с.
21. Рассамакін Ю.Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських культур // Археологія, 2004. – № 2. – С. 3-26.
22. Римантене Р.К. Палеолит и мезолит Литвы. – Вильнюс: Минтис, 1971. – 203 с.
23. Телегин Д. Я. Неолитические могильники марципольского типа.- К., 1991.- 94 с.
24. Clark G. The mesolithic settlement in Northern Europe. – Cambridge, 1936. – 215 p.
25. Clark G. The earlier stone age settlement of Scandinavia. – Cambridge university press. – 1975. – 282 p.
26. Gimbutas M. The kurgan culture // Actes du VII CIPP. – Prague, 1970.
27. Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., Rohland, N., Mallick, S., Llamas, B. et al. (2015). Massive migration from the steppes was a source for Indo-European Languages in Europe. Nature, 2015, 522, 207-211.
28. Kozłowski S.K. Introduction to the history of Europe in early holocene // The mesolithic in Europe. – Warszawa, 1973. – p. 331-366.
29. Kozłowski S.K. Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millenium b.c. – Warsaw, 1975. – 259 p.
30. Prahistoria ziem Polskich. Paleolit i mesolit. – T.1. – Warszawa: PAN, 1975. – 475 s.

31. *Wieckowska H.* Outline of the Division of cultures of the Polish mesolithic // The mesolithic in Europe. – Warsaw, 1973. – P. 595-612.
32. *Zaliznyak L.* The late mesolithic and neolithic subbase of Indo-Europeans // The Indo – Europeanization of Northern Europe. – Vilnius, 1994. – P. 32.
33. *Zaliznyak L.L.* Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polesse. – Oxford, 1997. – 140 p.
34. *Zaliznyak L.* The late mesolithic subbase of the Ukrainian Neolithic // Beyond Balkanization. – Baltic-Pontic Studies. – Vol. 5. – 1998. – P. 120-145.
35. *Zaliznyak L.L.* The primary population of East European North according to archaeology data // The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV. – Oulu, 2002. – P. 301-317.
36. *Zaliznyak L.L.* Ukraine and the Problem of the Indo-European Original Motherland // Archaeology in Ukraine. – Kyiv. – Ostin, 2005.
37. Недолужко А. В., Е. С. Бусыгина, А. С. Соколов, С. В. Цыганкова, Н. М. Груздева, А. Д. Резепкин, Е. Б. Прокопчук. Секвенирование полного митохондриального генома древнего человека, представителя новосвободненской культуры, указывает на ее возможную связь с культурой воронковидных кубков. – Acta Naturae, 2014, 2 (21), т. 6: 35. 39.

ДОДАТКИ:

Рис 1. Розселення індоєвропейців у IV – II тис. до н.е

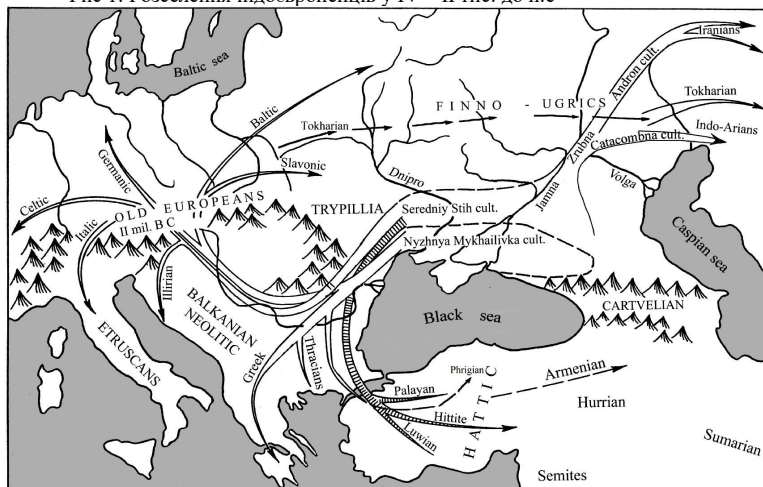


Рис. 1А. «Мовні групи індоевропейців у II-I тис. до н.е.»

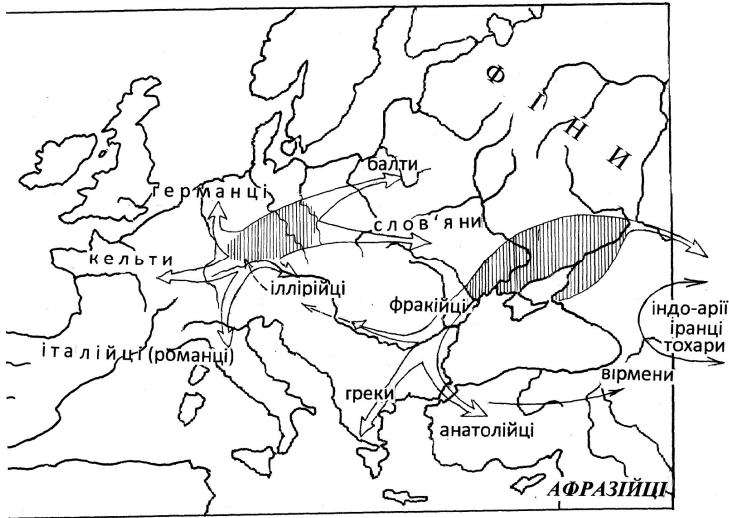


Рис. 2 «Пізньомезолітичне та неолітичне підгрунтя індоевропейців (VI-V тис. до н. е.)».

Культури пізнього мезоліту: 1- Лейен-Вартен, 2- Свадборг, 3- Хойниця-Пенки, 4- Яніславиця, 5- могилиники маріупольського типу, 6- донецька культура. Культури неоліту: 7- гребінцевої кераміки, 8- лінійного посуду, 9- балканський неоліт. I- балкано-дунайський неоліт близькосхідного походження, II- пракартвели Кавказу, III- прафіноугри.

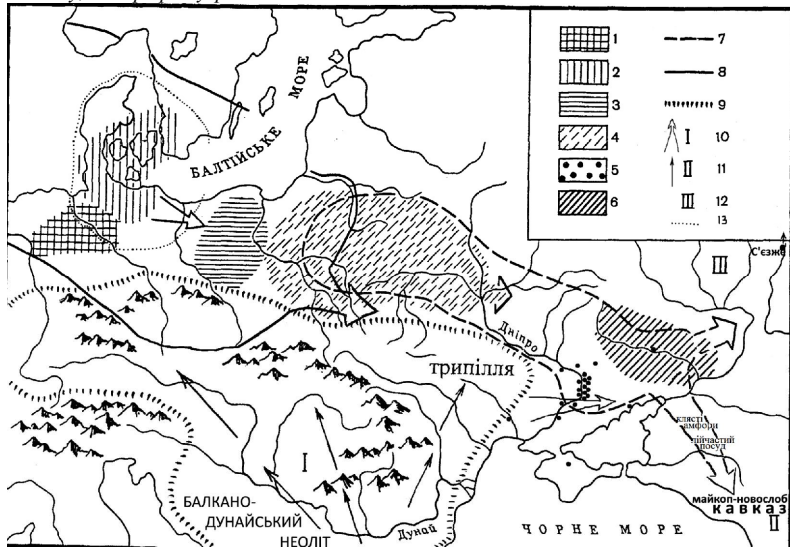


Рис. 3 «Розселення носіїв культур шнурової кераміки в III-II тис. до н.е. (Археологія СРСР, 1978, с. 72)».

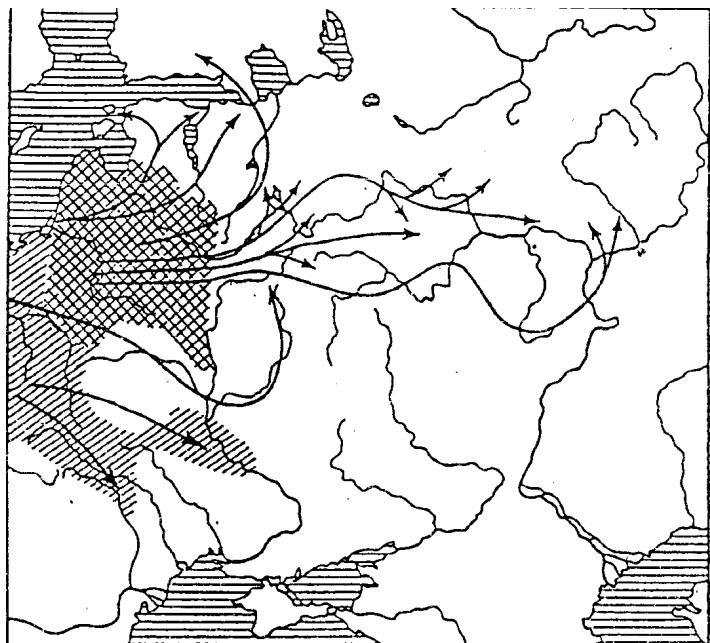


Рис. 4. «Слов'яни та готи в II-III ст. н.е. 1 – вельбарська культура готів; 2 – київська культура; 3 – зубрицька група. За В.Д.Бараном».

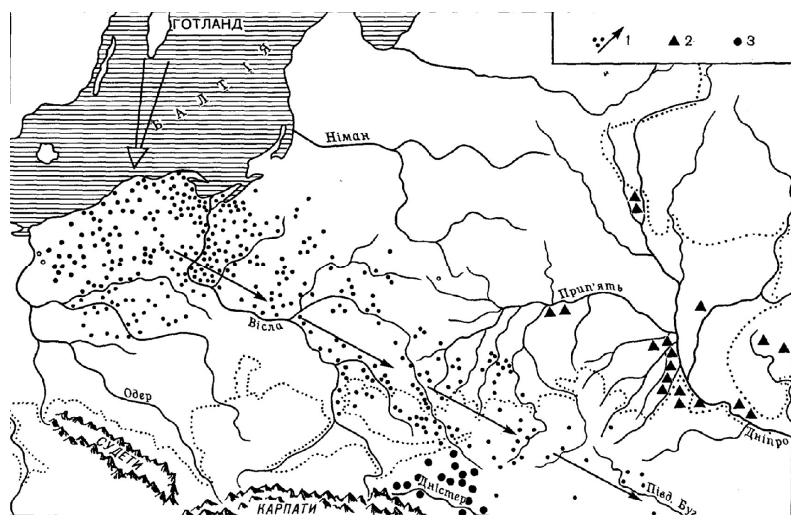


Рис. 5. «Карта поширення пам'яток типу Бrome-Лінгбі близько 11 трт»: 1 — Норе Лінгбі; 2 — Ланга; 3 — Бро; 4 — Бrome; 5 — Стоксб'єрг; 6 — Зегебро; 7 — Толк, Вернек-Міте; 8 — Сугесков; 9 — Трзебча; 10 — Ридно Х, Новий Млин 1А, 1Б; 11 — Вільнюс; 12 — Ежярінас 8, 15, 16; 13 — Маскаука 6; 14 — Богатирі Лясні 2; Волкуш 3; 15 — Дяряжніча 31; 16 — Ковалівка; 17 — Красносільськ 5; 18 — Лютка; 19 — Великий Мідськ; 20 — Берестенево; 21 — Аносово; 22 — Троїцьке III; 23 — Поділ III.

Умовні позначки: 1 — стоянки культури Лінгбі; 2 — місцезнаходження окремих наконечників Лінгбі; 3 — напрямки міграції носіїв культури Лінгбі; 4 — південний і східний кордони зандрових низин.

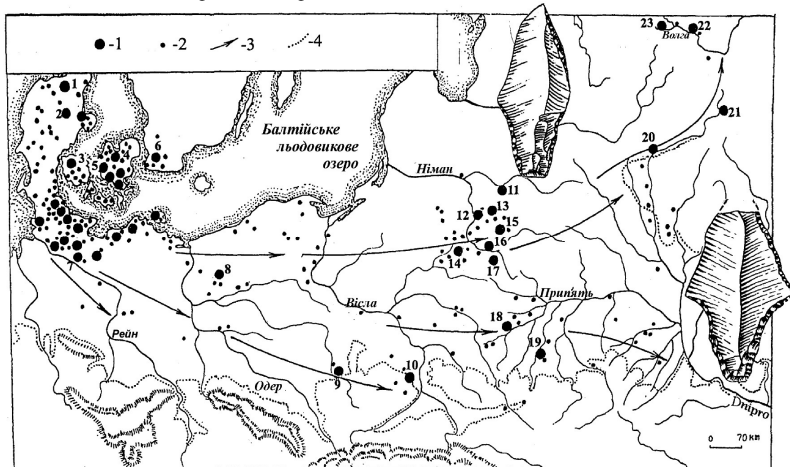


Рис. 6. Область культур Дювенсі (Маглемезе за Г.Кларком) VIII-VII тис. до н.е.

Умовні позначення: 1- коморницькі трикутники та вістря, 2- вістря типу Кудлаївка, 3- пам'ятки культур Кудлаївка, 4- Коморниця, 5- Мелстед та Дювенсі, 6- Свдборг, 7- кордон Середньоевропейських зандрових низин. Культури: I- Мелстед, II- Свдборг, III- Дювенсі, IV- Коморниця, V- Кудлаївка.

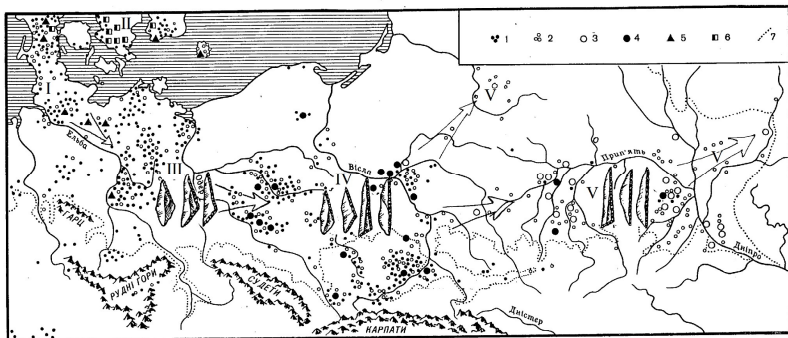


Рис. 7 Карта поширення вістер постмаглемезької яніславицької культури.

Умовні позначення: 1-стоянки з серіями вістер, 2-пункти з 1-3 вістрями, 3-напрямок міграції балтійського населення в VII-V тис. до н.е., 4-кордон Полісся, 5-південний кордон лісу в Атлантикумі.

Стоянки: 1- Грзбובה Гура IV, 2- Яворник Чарна, 3- Гвоздець, 4- Червоний Борек, 5- Неборово, 6- Тур, 7- Невір, 8- Люб'язь, 9- Переволока 2, 10- Омит, 11- Нобель, 12- Сенчиці, 13- Мульчиці, 14- Непірець, 15- Рудня, 16- Поляни, 17- Рудня Озерянська, 18- Мойсєєвичі, 19- Красновка 16, 20- Стара Лутава, 21- Оболонь, 22- Протереб, 23- Ковшиловка, 24- Піщане, 25- Прибір, 26- Прибірск 3, 27- Стаханово, Крапив'янка, 28- Рудий Острів, 29- Бородянка, 30- ДВС, 31- Перетічок, 32- Кам'яниця, 33- Кінецьполь, 34- Біла Гора, 35- Поповий Мис, 36- Ігрень 8, 37- Кізлевий 5, 38-44- Чапліно, Сурський, Ненаситець, Терлянська Круча, Вовниги, Собачки, Вовчок, 45- Петровські 4, 10, 28, 46- Вільхова 5, 47- Петрово-Орловська, 48- Пелагіївка III, 49- Пришиб, 50- Дробишеве, 51- Шевченкове, 52- Боровське I, 53- Горіхове-Донецьке, 54- Шан-Коба, Фатма-Коба, 55- Балін-Кош, 56- Ала-Чук, 57- Су-Ат III, 58- Фронтоне, 59- Ленінське, 60- Олексіївська Засуха.

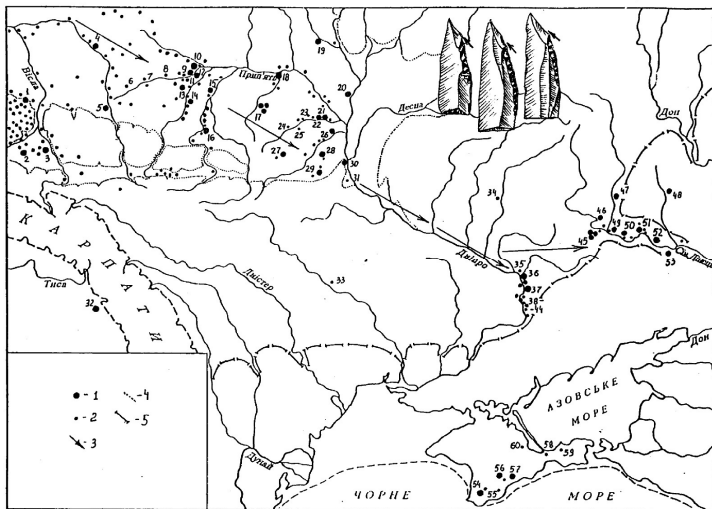
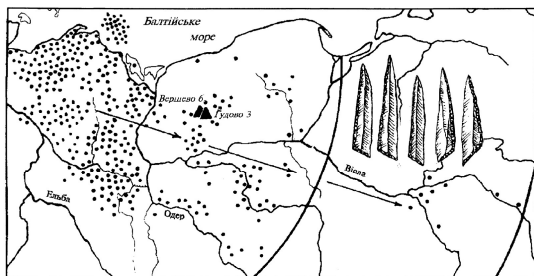


Рис. 8. «Поширення трикутних мікролітів культури Свдборг в VI тис. до н.е. (Bagniewski 1993)».



Распространение микролитов культуры Свдборг в VI тыс. до н.э. (Bagniewski, 1993)

Рис. 9. «Колектине поховання масивних північних європеоїдів в могильнику Олександрія на Сівірському Дінці (Телегин 1991, с.17)».

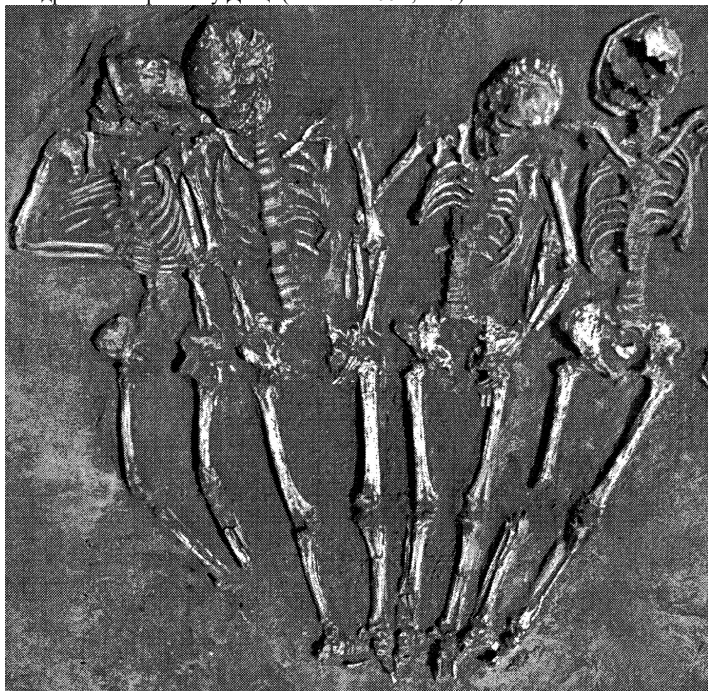


Рис. 10. «Праїндоевропець з мезолітичного могильника Василівка II, Надпорожжя. Реконструкція по черепу (Г.Лебединська)».

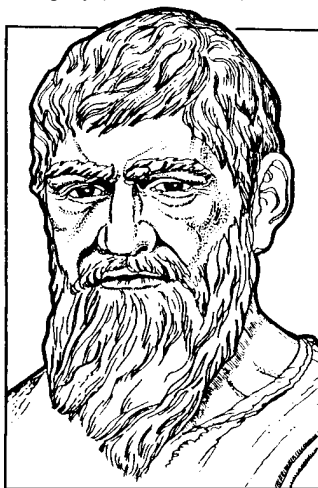
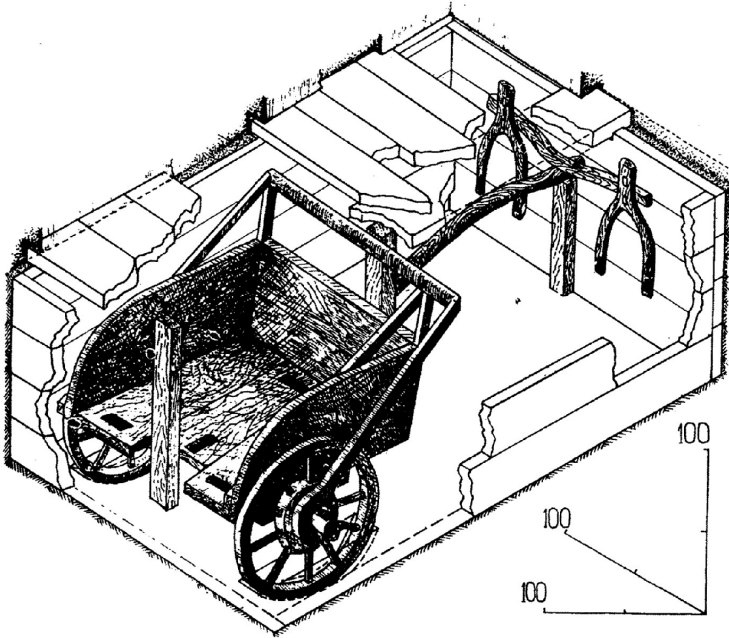


Рис. 11. «Арійська бойова колісниця початку II ст. до н.е. з могильника Синташта (Південний Урал)».



Кочура Н.М.

ЕСТЕТИЧНІ ЦІННОСТІ ЯК ЧИННИК ГАРМОНІЗАЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО БУТТЯ УКРАЇНЦІВ

Розглянуто естетичні цінності, притаманні українській традиційній культурі, їх роль у духовному відродженні та гармонізації етнокультурного буття. Проаналізовано джерела й умови формування уявлень українців про прекрасне, піднесене, комічне, їх проявлення в етнокультурному бутті нації. Автор вважає, що саме здатність до глибокого, творчого переживання прекрасного була однією з важливих світоглядно-ціннісних умов єднання і подолання тяжких умов національного поневолення і бездержавності.

Ключові слова: етнокультурне буття, українська культура, традиції, естетичні цінності, прекрасне, піднесене, потворне, комічне.

Всебічне оздоровлення і модернізація української нації потребує звернення до джерел традиційної культури, яка живить ментальний простір нації, дає відчуття цілісності, безперервності, гармонії етнокультурного, національного буття. Разом з тим, відродження духовної культури українства, його традицій, естетичних цінностей і ідеалів – є важливою умовою вирішення широкого спектру економічних, соціальних, політичних, екологічних викликів, що ставить перед Україною сучасний глобалізований світ.

В етнокультурному бутті українців особливе місце належить саме естетичним цінностям традиційної культури. Будучи специфічним способом і результатом перетворення суспільства і людини, естетичні цінності входять до структури загальної культури, являючись одночасно, атрибутом кожної з її